dat de hoge zeedijk was aangelegd, d.w.z. na ca. 1250/60 [8]).

Na de grote vloed van 1164, die grote verwoestingen aangericht had, moet de herbedijking vanuit het westen, waar Vlaardingen reeds lang tevoren bewoond was, geleidelijk oostwaarts voortgeschreden zijn zodat er ca. 1200 een doorlopende dijk lag van Vlaardingen via Overschie, Oudedijk, Kleiweg en Kootsekade naar de Rotte en vandaar via de (Kralingse) Oudedijk en 's-Gravenweg naar Moordrecht, misschien gedeeltelijk het tracé volgend van de in de Romeinse tijd aangelegde weg van Noviomagum naar de Brittenburg. Daarvan zouden immers de latere Schaardijk, Nesserdijk, Honingerdijk, Hoflaan en *Oudedijk* deel uitgemaakt hebben [9]).

Waren de bedijkers van de twaalfde eeuw de abdijen van Egmond en van St. Paulus, in de dertiende eeuw werden, aangetrokken door de sterke stijging van de waarde van de grond, toen deze steeds meer als beleggingsobject was gaan fungeren, ontginningen en indijkingen ook ondernomen door wereldlijke heren, daarbij gestimuleerd door de graven, die hen beloonden met het heerlijk gezag over de nieuw gewonnen gebieden. In de dertiende eeuw bouwden deze heren hun stenen huizen, de sloten Hillegersberg, Weena, Honingen enz.

Bezuiden de oude dijk damden zij de Rotte af bij Crooswijk en legden zij de Blommersdijk (Bergweg, Walenburgerweg) en Beukelsdijk aan; daarna nog zuidelijker Zwaanshals, Hofdijk en Kruiskade. De Beukels- of Bokelsdijk is zeker genoemd naar een der leden van het geslacht Bokel, dat een grote rol gespeeld heeft in het bedijken van zuidelijk Schieland [10]). Uit de lijst van leengoederen van graaf Floris V (1282) kennen wij heer Ghisebrecht als beleend met o.a. het ambacht van Bokelsdike en het ambacht waarin hij woont, *'te scouwene van der uterster sole van Blomartsdike'* (d.w.z. de voet van de Blommersdijk) [11]) *tussen het midden van de Rotte en het ambacht van Schoonderloo 'ut gaende op die Merwede'* [12]). Dat laatste ambacht moet wel een combinatie van de waterstaatkundige ambachten Blommersdijk, Roodezand, Cool en westelijk Rotterdam geweest zijn met als woonplaats van Ghisebrecht Bokel het slot Weena. De veronderstelling van Muller dat Bokel op Bulgersteyn woonde [13]), is onjuist, daar het laatste niet vóór 1325 gebouwd is [14]).

Aan de oostzijde van de Rotte lag blijkens de zelfde lijst het ambacht van Rubroke en van Rotterdam tot het midden van

de Rotte, van heer Oytgier, de zoon van heer Gilis van Vorscoten. De bedijking van Rotterdam zal zeker in die tijd voltooid geweest zijn en niet meer bestaan hebben uit de twee kaden respectievelijk langs de westelijke en oostelijke Rottearm (Westewagenstraat en Botersloot), die door Van Ravesteyn beschreven worden [15]). In de uitspraak van een commissie, die belast was met het onderzoek naar het recht van eigendom van grond enz., bekend onder de naam 'Bescheit' en door Fruin gedateerd 1296 [16]), vinden we beide ambachten bewesten en beoosten de Rotte terug als Ghisebrecht Bokels ambocht en Outgiers heren Outgiers filius te Rotterdam, terwijl van de buitendijkse gronden (de 'uterdiic') gezegd wordt dat ze de graaf toebehoren. Tussen de 'uterdiic' en de dijk lag toen een diepe kreek (Steiger-Groenendaal), die de oudste haven geweest is [17]). Dat de dijk van Rotterdam al vóór 1282 bestond blijkt met name uit het feit, beschreven in het 'Bescheit', dat vrouwe Aleyt van Henegouwen, de stichtster van Schiedam, als ambachtsvrouwe van Rubroek de oudere dijk dwars door Rubroek heen – de Gerrit Berchmansweg (het westelijk verlengde van de Goudse Rijweg) verkocht had [18]). Zo'n verkoop kan niet plaats gehad hebben op een ogenblik dat de Rotterdamse dijk er nog niet was. In 1282 hadden de Voorschotens het ambacht Rubroek al in leen, zodat laatstgenoemde dijk moet dateren van vóór dat jaar. Omdat uit een acte van 1270 [19]) blijkt dat toen het nieuwe land van Kralingen, de latere Voorpolder, reeds ingedijkt was, veronderstelt Muller dat ook de dijk van Rotterdam, die immers recht aansluit op de dijk van de Voorpolder, in 1270 al gelegd was. Aan vrouwe Aleyt, ambachtsvrouwe van Schiedam en van Rubroek of, naar C. Hoek aanneemt, aan haar broer, graaf Willem II, zou dan zowel de aanleg van de Schiedam als van de Rottedam te danken zijn geweest (ca. 1250) [20]).

Voortredenerende zouden we moeten concluderen dat het grafelijk gebied van de Rottedelta voor het eerst bewoonbaar geworden is in de tweede helft van de dertiende eeuw. Ca. 1300 staat er een kerk te Rotterdam als dochterkerk van die van Rotte (Hillegersberg). Hoek heeft deze moeder/dochterkerktheorie evenwel omvergeworpen door het aannemelijk te achten dat de oude parochie Rotta, die rond het jaar 1000 bestond, niet te localiseren valt te Hillegersberg maar te Rotterdam [21]); de catastrofale vloed van 1164 zou dat oude Rotta verzwolgen hebben en de kapel van Hillegersberg zou sindsdien de plaats in-

genomen hebben van de vernielde kerk van het oude Rotta en ca. 1300 gefungeerd hebben als moederkerk van de kerk van het nieuwe Rotterdam. Een vondst van een kogelpot uit de eerste helft van de twaalfde eeuw op een terrein aan de Hoogstraat zou deze opvatting van Hoek kunnen staven. De toestand van de Rottedelta, zoals Te Lintum die beschrijft [22]) – een watermassa met opduikende zandplaten als Roodezand, Vasteland en Feyenoord – zou dan eerst tengevolge van de vloed van 1164 ontstaan zijn. Naar de heer Hoek op 30 november 1977 meedeelde in een voordracht voor het Historisch Genootschap 'De Maze' – getiteld 'Kunt U mij de weg naar Hamaland vertellen' – en op 1 februari 1978 bevestigde tijdens een persconferentie in 'Europoint', is er zelfs reeds in de achtste eeuw sprake van een continue bewoning ter plaatse van het huidige Rotterdam ('Rotta'); kern zou het hof van Weena geweest zijn (omgeving Hofplein), waar tijdens de bouw van het Shell-torengebouw zeer oude scherven, teruggaande tot ca. 800, gevonden zijn. Dergelijke vondsten zijn ook gedaan in Spijkenisse, Vlaardingen, Poortugaal en Heerjansdam. Vóór 1164 zou daar waar nu de Nieuwe Maas langs de stad Rotterdam stroomt een kreek met zijkreken gelopen hebben, van welke er één Rotta heette (evenals de nederzetting). Door opstuwing van het water vanuit het westen zou in 1164 bij de Stormpolder een doorbraak in oostelijke richting plaats gehad hebben, waardoor een open verbinding met Lek en (Hollandse) IJssel ontstond: volgens Hoek de geboorte van de Nieuwe Maas. Tevoren liep het Maaswater door de huidige Hoeksche Waard (Binnenbedijkte Maas, Maasdam-Westmaas), het Waalwater langs Oostendam en Heerjansdam (het Waaltje), om gezamenlijk bij Witla (Heenvliet, Botlekgebied) de Maasmond te bereiken. IJsselmonde, Katendrecht en Pernis lagen tot 1164 op de noordoever, na 1164 op de zuidoever.

In 1285 en 1288 is bij de verzoening van graaf Floris V met respectievelijk de heren van Aemstel en van Woerden heer Ghisebrecht Bokel opgetreden als borg van voornoemde leenmannen. Toen deze heren in 1296 hun zoen gebroken hadden en de graaf vermoord was, is graaf Jan I met zijn invloedrijke voogd Wolfert van Borselen overgegaan tot confiscatie van hun goederen en van die van hun medestanders. Tot die verbeurd verklaarde goederen behoorden o.a. Beverwijk en, naar aange-

nomen wordt, ook de goederen van Ghisebrecht Bokel heer Ghisebrechtszoon (westelijk Rotterdam enz.); in een oorkonde van 28 september 1298 is sprake van 'het huys dat Ghysbrechts Bokels *was*' en nu de graaf toebehoorde (Weena) [23]).

De tekst van een oorkonde van 17 maart 1299 is ons overgeleverd, waarbij de zoon van graaf Floris V, graaf Jan I, aan die van Rotterdam de zelfde vrijheden en poortrecht gaf *'binnen die paelen die men te Rotterdam steket'*, als hij aan de poorters 'uutter Uuterwijck' geschonken had: Rotterdams eerste stadsbrief [24]). De oorspronkelijke tekst was opgenomen in een vidimus van Dirck, pape van Rotterdam. Fruin betwijfelde aanvankelijk de echtheid ervan, maar erkende haar naderhand toen hem uit een andere bron gebleken was dat er inderdaad een heer Diederic pape van Rotterdamme bestaan had [25]). Dat met Uuterwijck Beverwijk bedoeld wordt, is verklaarbaar in het licht der omstandigheden. Graaf Jan I had aan deze stad op 11 november 1298 stadsrecht verleend 'petitione domini Wlphardi de Barsala domini de Zandenbergh'. Wolfert van Borselen zou ambachtsheer van Beverwijk geworden zijn in plaats van Gheraert van Velsen en eveneens van Rotterdam bewesten de Rotte in plaats van Ghisebrecht Bokel. Hij was in de omgeving van Rotterdam al gegoed door zijn huwelijk met de weduwe van heer Albrecht van Voorne, Catharina de Durbuy, en hem scheen de taak toebedeeld Rotterdam als bolwerk in te richten tegen Schiedam, dat aan de tegenpartij – de Avennes – toebehoorde.

Het liep uit op een grote mislukking. Nadat Wolfert van Borselen op 1 augustus 1299 te Delft was vermoord, kwam de tegenpartij, door Smit beschreven als de clan-Duvenvoorde [26]), aan de macht. Schiedam en vooral Dordrecht profiteerden ervan en in wat Rotterdam had moeten worden, keerden de Bokels terug: sedert 1301 was dat Dirk Bokel.

Jhr. dr. W. A. Beelaerts van Blokland meent dat de Voorscotens, die heer van oostelijk Rotterdam waren, in 1297 dat deel aan de grafelijkheid hadden afgestaan [27]). Naderhand vinden we ze wel in Kralingen, niet meer in oostelijk Rotterdam, dat in een giftbrief van 1316 door de graaf aangeduid wordt als 'onsen ambachte' [28]). Hoek stelt dat de Voorscotens reeds kort voor de dood van graaf Floris hun ambachtsheerlijkheid Rubroek aan de graaf afgestaan hadden in ruil voor de heerlijkheid Kralingen [29]).

Muller was ervan uitgegaan dat het Rotterdamse leen der Voorschotens, dus oostelijk Rotterdam, in 1299 het poortrecht ontving [30]). Fruin daarentegen dacht vooral aan het vervallen leen der Bokels, dus westelijk Rotterdam (de Middeldam) [31]). Ook Te Lintum nam aan dat de Middeldam met het ten zuiden daarvan gelegen Westnieuwland de stad van 1299 uitgemaakt heeft [32]). Van Ravesteyn zag eveneens daar de eerste aanleg van de stad [33]). Op grond van de redenering van Beelaerts van Blokland achtte Jansma het waarschijnlijk dat het stadsrecht van 1299 voor oostelijk en westelijk Rotterdam tezamen gegolden heeft [34]) en Hazewinkel volgde hem daarin [35]). Hoek ziet de stad begrensd tussen de latere Westewagenstraat (westen), de latere Pannekoekstraat (oosten), het Steiger (zuiden) en het latere Hofplein (noorden) [35]).

De ambachten der Bokels en Voorschotens werden gescheiden door de Rotte. Bekijken we de kaarten van Rotterdam, dan zien we steeds een viertal waterlopen van noord naar zuid, alle in verbinding met de Buitenrotte. Te Lintum zag in de Delftsevaart de meest westelijke Rotteloop, die dan via de Leuvekreek uiteindelijk met de rivier samenvloeide [37]). De Bokels zouden hierlangs een kade (Westewagenstraat) hebben opgeworpen, terwijl langs de meest oostelijke Rotteloop (Botersloot en Kipsloot) de kade van de Voorschotens gelegen zou hebben [38]). In diverse authentieke acten wordt de Kipsloot inderdaad Rotte genoemd [39]). Tussen deze beide armen in lagen nog twee Rotteuitlopen: 1. de Oude of Middelste Wetering [40]) (Slikvaart), die op de Rottekaart van Jan Potter voorkomt als Oude Rotte. Evenwijdig lopend aan de Delftsevaart mondde ze oorspronkelijk uit in de Leuve, maar toen de Grote Kerk uitgebreid werd (1461), is ze vergraven en langs de noordzijde van de kerk geleid naar de Binnenrotte. 2. de Binnenrotte. Te Lintum beschouwde de 'Oude Rotte' als de scheidslijn der ambachten van Bokel en Voorschoten; Fruin en Van Ravesteyn de Binnenrotte [41]). Terecht, want de Nieuwpoort (of Oppert), die in 1339 genoemd wordt, behoorde duidelijk tot het oude Bokelsambacht [42]); Van Ravesteyn stelt dat de Oude Wetering ten behoeve van de uitwatering op het Bokels gebied gegraven is nadat de Leuve was gaan dichtslibben en dat ze haar betekenis als zodanig weer verloor toen de beide ambachten ca. 1334/35 tot één ambacht geworden waren en de Binnenrotte opgehou-

den had grenswater te zijn. Pas daarna, in 1345, kwam dan ook als Binnenrottesluis de naar keizerin Margaretha genoemde Keizerinnesluis tot stand [43]).

Na de vermoording van Wolfert van Borselen zijn de Bokels, trouw aan het Henegouwse huis, dus weer hersteld in het bezit van hun ambacht bewesten de Rotte, terwijl het ambacht beoosten de Rotte in 's-graven boezem bleef. De Bokels hadden hun gebied zelfs weten uit te breiden met het Westnieuwland (de waard voor Rotterdam), zoals blijkt uit het successieverdrag van 27 juli 1327 tussen graaf Willem III en Dirk Bokel [44]). De nederzetting in de Rottedelta was langzamerhand wat meer stedelijke allures gaan aannemen: successievelijk komen er een kerk (1306) [45]), school, grafelijke herberg en gasthuis [46]). In het Bokelsambacht is in 1333 voor de eerste maal sprake van de woning 'ten westende van Rotterdamme', die bewoond werd door Dirc die Visscher (het slot Bulgerstein) [47]); in 1339 bestond, zoals we zagen, daar de Nyepoort (Oppert = nieuwstad) [48]).

Dirk Bokel had geen mannelijke nakomelingen. De graaf stond hem in 1327 toe dat zijn dochter Agniese hem opvolgen zou in al zijn lenen behalve 'het ambacht van Rotterdamme ende al tgoed dat hi van ons houd ende binnen den ambocht van Rotterdam voirscreven gheleghen es, ende den waert voir Rotterdamme, ende alsulc verval ende scoenesse, als den ambocht van Rotterdamme toe behoirt, binnen den voirseyden ambocht, ende die hi van ons hout' [49]). Overeenkomstig deze bepalingen zijn na de dood van Dirk Bokel (ca. 1334/35 [50])) beide Rotterdamse ambachten met elkaar verenigd onder één heer, graaf Willem IV, die op 7 juni 1340 aan de poorters van Rotterdam stadsrecht schonk [51]).

Tevoren, op 25 juli 1328, had graaf Willem III 'unsen luden van Rotterdam, wonende in onse ambochte' ook al met rechten begiftigd, die men als stadsrecht zou kunnen aanmerken [52]). Te Lintum beschouwde ook dit stadsrecht als gegeven aan het westelijke Bokelsambacht [53]), ook al had Fruin aangetoond dat het handvest uitsluitend op het oostelijk (grafelijk) ambacht betrekking kon hebben en dat de Bokels nog jaren daarna in het westelijk ambacht hun heerlijk recht bleven uitoefenen [54]). Wiersum, schrijvend in het gelegenheidsgedenkboek van 1928, beantwoordde de vraag of Rotterdam al of niet in 1328 blijvend stadsrecht heeft gekregen, moeilijk anders dan bevestigend,

maar hij zag wel in dat de voorrechtsbrief 'waarschijnlijk, zoolang Bokel leefde, alleen voor het oostelijk deel heeft gegolden en na diens dood, in of om 1335, stilzwijgend ook voor diens westelijk deel van toepassing werd' [55]).

Voor beide delen gezamenlijk gold in elk geval het stadscharter van 1340. Voor ons van belang zijn de bewoordingen, waarin de omvang van de stadsvrijheid beschreven is: 'Van Gillis ambocht van Cralinghe streckende westwaerts alsoe verre als *onse* ambocht gaet, nortwaerts of lopende ane die vaert, streckende over die Rotte dwers ane Gillys ambocht voirghenoemt, van den dike uutghemeten vijftich ghaerden ten diepen waerts overdwers in onsen niewen lant ende dat dairbinnen'. Een nogal ingewikkelde beschrijving, die uitleg behoeft: Met 'Gillis ambocht van Cralinghe, wordt kennelijk het oostelijk aangrenzend ambacht Kralingen bedoeld. De grenslijn liep vanaf de *latere* Oostpoort (Oostplein) westwaarts tot aan het westelijk aangrenzend ambacht Roodezand, dan – volgens Van Ravesteyn [56]) en Jansma [57]) noordwaarts langs de grens van het Roodezand tot de Delftsevaart en vervolgens zuidoostwaarts over de Rotte terug naar het punt van uitgang (Oostpoort). Fruin [58]) had een andere explicatie. Hij zag ook hier in '*onse* ambocht' nog het oostelijk grafelijk ambacht, dat reikte tot de Binnenrotte; direct aan de westzijde van de Rotte zou de grenslijn in noordwestelijke richting en langs de Delftsevaart gelopen hebben, zodat de kerkwerf niet en de ten noorden daarvan liggende Nieuwpoort of Oppert wel in de stadsuitleg begrepen was en vanaf het punt, waar later de Delftsepoort stond, terug naar de grens van Kralingen. Agniese Bokel zou nog een deel van het westelijk ambacht behouden hebben.

Evenals Fruin namen Scheffer en Obreen [59]), Te Lintum en Van Ravesteyn aan dat de Oostvest kort na 1340 (of na 1358) gegraven is via het gebogen tracé Boschlaan-Warande. Dr. H. C. H. Moquette [60]) en Muller [61]) zijn evenwel van oordeel dat de oude Oostvest van 1358 het kortere tracé volgde van de Goudsesingel, dat de Oostvest in 1426 – in de woelige tijd van Jacoba van Beieren – om strategische redenen noordwaarts verlegd is (tracé Boschlaan-Warande) en naderhand (niet na de Jonker Fransenoorlog, maar ca. 1505 [62])) eveneens om militaire redenen teruggenomen is op het tracé Goudsesingel. In oudere oorkonden wordt het tracé Goudsesingel dan ook wel betiteld als 'oude vest'. Van Ravesteyn beschouwde de door hem be-

schreven oostelijke Rottetak achter de Pannekoekstraat als de oude 'natuurlijke vest zonder wal of muur' [63]). Aan de hand van een acte van 16 oktober 1476 toonde Hazewinkel aan dat Van Ravesteyn ernaast was [64]): met de 'oude vest' achter het Predikherenklooster moet het tracé Goudsesingel bedoeld zijn. Hoek stelde tenslotte vast dat de plaats van de veertiende eeuwse vest teruggevonden is achter de Pannekoekstraat ongeveer daar waar nu de Mariniersweg loopt [65]). Hier lag de Vogelenzang; Meertens wijst er in zijn boek over Middeleeuwse straatnaamgeving op dat een Vogelenzang meestal een aan de rand van de stad gelegen buurt was [66]). Wanneer de oorspronkelijke Oostvest daar gelegen heeft, zou het oostelijk stadsgedeelte oorspronkelijk wel niet buiten het stadsgebied maar wel buiten de vest gelegen hebben. Zouden er meerdere 'oude vesten' geweest zijn? . . .

Bij privilege van 8 mei 1358 had de ruwaard Albrecht van Beieren aan de Rotterdammers het recht gegeven een gracht te graven om hun stad en daarvoor haar vrijheid vergroot met een deel van het Roodezand [67]). Dat deel, waarin ook Bulgersteyn lag, werd daartoe afgestaan door Willem van den Wateringhe en diens vrouw Janna van Teylingen, dochter van Agniese Bokel. Aan de westzijde van de stad kon toen de Coolvest gegraven worden. Uit het feit dat in 1358 alleen het Roodezand toegevoegd is aan het stadsgebied, kan afgeleid worden dat Fruins mening dat Agniese Bokel in 1340 nog een deel van het westelijk ambacht Rotterdam behouden zou hebben, onjuist is. Het pleit daarentegen voor de juistheid van Van Ravesteyn's en Jansma's stelling dat de grens van 1340 eenvoudig de grens met het Roodezand was.

Het stadscharter van 1340 had als zuidgrens van de stadsvrijheid een lijn vastgesteld 50 gaarden bezuiden de dijk (Hoogstraat); dat betekende dat een deel van de waard voor de stad (het nieuwe land) en de buitendijksloot tussen de dijk en de waard, die als vest en haven fungeerde (Steiger-Groenendaal), binnen het stadsgebied gerekend werden. De waard werd verticaal door midden gesneden door het uitstromende water van de Binnenrotte – de latere Oudehaven [68]): ten westen daarvan lag het Westnieuwland, ten oosten het Oostnieuwland, die in de veertiende eeuw al door kaden tegen het water beveiligd en door schippers, vissers en rietsnijders bewoond waren. In een

acte van 28 september 1336 is sprake van huizen aan de Rieddijcke (Rietdijk of Vissersdijk) [69]) in het Westnieuwland.

In de regeling betreffende het onderhoud van de heulen en bruggen van 23 juni 1373 [70]) komen o.a. voor de Oostnieuwlandsbrug (later Hoenderbrug) en de Westnieuwlandsbrug (bij Grotemarkt) als bruggen over de haven respectievelijk naar het Oost- en Westnieuwland. Het Westnieuwland werd enige jaren later, in 1384 [71]), aan de stad in erfpacht gegeven, een erfpacht die in 1402 [72]) werd afgekocht, zodat van toen af de stad daar volledige zeggenschap had. De beide Nieuwlanden werden in het zuiden begrensd door de kreken ter plaatse van de latere Blaak en Nieuwehaven.

Na 1340 en 1358 volgde op 20 augustus 1412 een nieuwe stadsuitbreiding, die te danken was aan de voortdurend in geldnood verkerende graaf Willem VI [73]). De stadsvrijheid werd uitgebreid 1. met alle water en land tussen de Nieuwlanden en de halve Maas, westwaarts tot de Schiedamsedijk, oostwaarts tot de Oostpoort; 2. met stroken grond van 10 gaarden aan weerszijden van de Schiedamsedijk tussen Westpoort en Coolhoek (Vasteland), van de Rotte tot de Broekheulse watering (Kootsekade) en van de Rotterdamse Schie tot Overschie; 3. het ambacht van Rubroek en een strook van 10 gaarden daarbuiten (Dirk van der Leck, heer van Kralingen, kreeg in 1416 die strook voor zover van zijn gebied afhandig gemaakt, terug [74])). Het ambacht van Rubroek, dat in 1398 nog in leen gegeven was aan Jan die Koc [75]), behoorde voortaan onbetwist tot de jurisdictie van Rotterdam.

Kort na 1412 zou aan het graven van de nieuwe zuidvesten (tracé Blaak-Nieuwehaven) begonnen zijn [76]); in de stadsrekening van 1426/27 komen diverse posten voor, die wijzen op grote activiteit met betrekking tot de stadsversterking in deze jaren van strijd tussen Jacoba van Beieren en Philips van Bourgondië [77]). Ik wees op de aanleg van een Oostvest (tracé Boschlaan-Warande). Er ontstonden doorlopende wallen met blokhuizen op de gevaarlijkste punten, zoals aan de ingang van de Oudehaven – Havesteyn, huis ter Merwe en huis ter Donck – en voorts rondom de gehele stad [78]).

Rotterdam kwam in de vijftiende eeuw veel te ruim binnen zijn vesten te liggen; gedeelten – vooral in het noorden – waren 'weinig bewoont en betimmert' en voor de kleine afnemende

bevolking bracht de verdediging te zware lasten met zich mee [79]). Vandaar het merkwaardige verzoek aan Philips de Schone om de stad te mogen verkleinen door de Oostvest terug te trekken op het tracé Goudsesingel, een verzoek dat op 12 november 1505 officieel werd ingewilligd [80]). Een deel van de werkzaamheden (toren- en poortbouw) was evenwel in de jaren na 1501 reeds ten uitvoer gebracht [81]).

Van stenen versterkingen was geen sprake voor de tweede helft van de vijftiende eeuw; doorlopende muren en torens zouden toen alleen nog langs de Westvest gebouwd zijn. De Oostvest van 1426 (tracé Boschlaan-Warande) en de oude Zuidvest (tracé Steiger-Groenendaal) zouden nooit muren gehad hebben [82]); die zouden pas in het midden van de zestiende eeuw langs de nieuwe tracé's gebouwd zijn, toen de houten staketsels niet meer voldeden [83]).

Gedurende het grootste deel van de zestiende eeuw is Rotterdam, de vrij grote grondoppervlakte ten spijt, nog een kleine landstad gebleven. Mr. R. Bijlsma geeft aan de hand van de plattegronden van Jacob van Deventer (ca. 1560) en van Jan Potter (1567) [84]) een duidelijk beeld van de situatie: 'Binnendijks lag de landstad, buitendijks de waterstad, aan den dijk (Hoogstraat) gingen beide in elkaar over. In en bij het centrum Hoogstraat-St. Laurenskerk-Raadhuis werden de oude nijverheidsondernemingen der landstad, de bierbrouwerijen, aangetroffen; langs Hoogstraat en Steiger de winkels en meer naar de uiteinden der Hoogstraat de nettentaanderijen en teerstoverijen. De hoofdstraat der landstad: de Nieuwpoort (Oppert) was de buurt eener bloeiende draperie. Aan Botersloot en Wagenstraten waren talrijke boerderijen gelegen, als typische overblijfselen van het middeleeuwsche landstadje. Een groot terrein der binnenstad werd verder ingenomen door de lakenramen, kloostertuinen en schuttersdoelen, door lijnbanen, boomgaarden en weilanden.

Het jongere, naar de rivier zich uitstrekkende stadsgedeelte: het West- en Oostnieuwland, ter weerszijden van de Haven gelegen, vormde de waterstad met hare scheepswerven, houttuinen en haringplaatsen, en diende tot woonwijk aan de haringkoopers, haringkuipers, zeilmakers, scheepstimmerlieden, blokmakers, stuurlieden ter haringvisscherij, schippers, vischers, varensgezellen enz.' [85]).

Grote groene plekken binnen de stadsmuren op de kaart van

Van Deventer markeren hoeveel bouwterrein nog braak lag, in het noordoosten, westen (Roodezand) en zuiden (Nieuwlanden). En toch was toen de bebouwingsintensivering al begonnen: werden er in 1553 nog maar 1200 huizen geteld (ca. 7000 inwoners), in 1562 waren het er al 1731 (ca. 10.000 inwoners) [86]). Na een onderbreking tengevolge van de catastrofale stadsbrand van 1563, die 250 huizen in het zuidelijk en oostelijk stadsdeel in de as legde [87]), en de daarop volgende oorlogsmalaise, zette de groei krachtig door na 1572, toen Rotterdam, in tegenstelling tot Antwerpen en Amsterdam geus geworden was en de handel daarvan profiteerde. De stadspensionaris Johan van Oldenbarnevelt wist te bewerken dat Rotterdam in 1580 als zevende opgenomen werd onder de grote steden van Holland [88]).

Ter versterking van de stad tegen de dreiging der Spanjaarden was inmiddels besloten de stad aan de rivierzijde te versterken met wallen en bolwerken. In 1575 werd bezuiden de Zuidoostvest (Nieuwehaven) als nieuwe vest de Zuidervaart [89]) gegraven met bolwerken aan de uiteinden; ook bezuiden de Blaak werd een linie van moderne fortificaties aangelegd op de plaats van de latere Wijnhaven. De muren en torens langs het tracé Blaak-Nieuwehaven (met uitzondering van de Blauwe toren) werden geslecht [90]), de St. Laurenspoort aan het zuideinde van de Hoofdsteeg verdween. Zuidoostvest en Blaak konden na 1578 worden ingericht als handelshavens [91]). Het zelfde kon veertien jaar later, in 1592, gebeuren met de Zuidervaart (Zuid-Nieuwehaven of Haringvliet), omdat de noodzaak om te beschikken over een haven ten dienste van de haringvloot het gebood [92]). In de buitengrond ten oosten daarvan werd in 1591 het Buizengat gegraven als winterberghaven voor de haringvloot [93]). In het Oostnieuwland had de stad de rivier bereikt en in 1598 kwam ter afsluiting op het Oude Hoofd de monumentale oostelijke Oude Hoofdpoort tot stand; in het Westnieuwland lag tussen de wallen en de rivieroever nog een brede strook 'nieuw gewonnen' land, zoals te zien is op de plattegrond van Henrick Haestens (1599) en het panorama van Pieter Serwouters (1615) [94]). Op Haestens' aan de stadsregering van Rotterdam opgedragen kaart zijn de toen bestaande plannen tot opname van dat nieuwe land binnen de vesting ingetekend, plannen die niet in die vorm verwezenlijkt zijn, omdat in de volgende jaren door het sluiten van het Twaalfjarig Bestand met het verdwijnen

van de tweede oorlogsdreiging ook de behoefte aan muren langs de rivier verdween [95]).

Het project dat Haestens weergaf was niet anders dan de uitwerking van het octrooi dat de stad op 8 september 1594 verkregen had van de Staten van Holland om de benodigde gronden ten oosten en westen van de Leuve te onteigenen 'om die te employeeren tot de graften ende wallen der voorsz. stede ende voorts binnen te doen vergraven tot watergraften ende voorts tot opslagen, marcten, straten ende andere publycke plaetsen ende wercken gebruyckt te worden' enz. [96]) en van het consent van Schieland om de Schiedamsedijk tot en met het Vasteland binnen de stad te trekken (1599) [97]). Militaire belangen hadden toen nog overwogen; bij de uitvoering werd evenwel de geprojecteerde vestingmuur langs de rivier vervangen door een kademuur (Boompjes), met slechts enige bastions bij Oudehaven en Leuvehaven, nog wel de Schiedamsevest gegraven en een houten Nieuwe Schiedamsepoort opgezet (1599), maar bovenal een ruim havencomplex ten dienste van de handel tot stand gebracht: Leuvehaven (1598 e.v.) [98]), Wijnhaven en Scheepmakershaven (ca. 1613) en Boompjes (1615). Daarmee was de stadsdriehoek voltooid.

Van de Rotterdamse lust tot uitbreiding van de stadsinvloed in de jaren negentig van de zestiende eeuw getuigen o.a. de koop van tweederde parten van Feyenoord op 11 februari 1591 (de rest volgde in 1658) [99]), de koop van de hofstad Weena in 1590 [100]) en van de ambachtsheerlijkheid van Cool in 1596 [101]) en de koop van de aanwassen tot de vijftiende hoefslag voor de Schielandsedijk buiten de Oostpoort eveneens in 1596 [102]). Door deze aankopen kreeg de stad wel het eigendomsrecht maar niet de jurisdictie.

Het bevolkingsaantal van Rotterdam, dat in 1562 ca. 10.000 had bedragen, was in 1622 gestegen tot 19.532 (met Cool samen 19.780) [103]) en in 1690 (met Cool samen) tot ca. 51.000 [104]). In de achttiende eeuw volgde eerst een teruggang tot (met Cool samen) ca. 44.000 in 1745 en dan een hernieuwde groei tot 53.212 (met Cool samen 57.510) in 1795 [105]).

In de laatste decennia van de zestiende en de eerste decennia van de zeventiende eeuw werd het stadsoppervlak, dat tevoren te ruim geweest was, in snel tempo volgebouwd. In de grote behoefte aan bouwgrond kon aanvankelijk nog voorzien

worden door inbeslagname van de kloosterterreinen, door overbrenging van de lakenramen beoosten de Coolsingel naar de in 1590 aangekochte grond van de hofstad Weena (station Hofplein) en vooral door de uitbreiding met de havenwijk in het begin van de zeventiende eeuw (bijna een verdubbeling van grondoppervlak) [106]).

Naarmate de ruimte binnen de vesten schaarser werd, constateren wij meer bouwbedrijvigheid daarbuiten. Daardoor raakte men evenwel in conflict met de bepaling van het charter van 20 augustus 1412, volgens welke het verboden was binnen 300 gaarden van de stad af een bedrijf uit te oefenen. Tot in de achttiende eeuw is tevergeefs getracht op grond van deze en andere bepalingen de buitennering en de bouw van buitengetimmerten binnen de perken te houden [107]).

Op de in 1412 binnen de stadsjurisdictie getrokken stroken langs Rotte en Schie werden in de tweede helft van de zeventiende eeuw bedrijven gesticht en vooral in de achttiende eeuw ook buitenverblijven gebouwd, zodat er typische combinaties ontstonden van woon- en industriecomplexen; met name langs de Schie vond men de bedrijfsgebouwen veelal achter de huizen verscholen [108]).

Kort na 1641 werd, bij gebrek aan terrein binnen de vesten, op het grondgebied van Cool het zgn. Franseveld tussen Rotte en Hofdijk bebouwd [109]).

In 1595 was men in het gebied benoorden de Goudsevest, dat van ouds binnen de stadsjurisdictie lag, begonnen met het aanleggen van koolaspaden, zgn. *'lanen'*, en de bouw van zomerverblijven en dagkoepels in aan die lanen gelegen tuinen [110]). De eerste laan was de Wafellaan (nu Goudserijweg bewesten de Boezemsingel). Er ontstond een heel lanencomplex evenals na 1645 in de door de stad bezeten ambachtsheerlijkheid Cool ten westen van de Coolvest en de Schiedamsevest [111]). Een derde lanencomplex kennen we direct buiten de Oostpoort ten oosten van de Slaakvaart op het grondgebied van Kralingen, waarvan de ambachtsheerlijkheid in 1668 door Rotterdam gekocht was: de Schoutenlaan tussen Oostzeedijk en Oudedijk dateert uit de tweede helft van de zeventiende eeuw [112]). Ook vele warmoezerijen, blekerijen en industriële bedrijven (bv. de lijnbaan van Jean Hennequin waar nu de Lijnbaan is) vonden, in strijd met de regeling van 1412, in die gebieden nog een vestigingsplaats. Deze lanen waren eigenlijk autonome rechts-

kringen (republieken), die overeenkomstig daarvoor opgestelde laancontracten beheerd werden door laanmeesters namens de ingelanden. Hun bestaan wisten ze te rekken tot na het midden van de negentiende eeuw, toen hun de genadeslag werd toegebracht door de uitvoering van de uitbreidingsplannen van Rose.

Was ten oosten van het Haringvliet in 1591 het Buizengat gegraven, de door de stad in 1596 aangekochte aanwassen buiten de Oostzeedijk kwamen ook in exploitatie. In 1689 werd de Admiraliteitswerf verplaatst van het oosteinde van de Nieuwehaven naar het Reuzeneiland in het Buizengat (voortaan Boerengat); in oostelijke richting werd het Boerengat in 1699 verlengd met een (nieuw) Buizengat. Op het eiland ten zuiden daarvan, naar de pachter Cornelis Bos Bosland of Bosjeseiland genoemd, werden enige houtzaagmolens gesticht. In 1769 werd het derde eiland ter hoogte van de herberg 'In den Rustwat' van stadswege beplant: de (Oude) Plantage [113]).

In de jaren 1694-1702 werd in het Coolse gebied bezuiden de Westzeedijk, tussen de vest en de dwarsdijk, die later Scheepstimmermanslaan zou gaan heten, de Zalmhaven gegraven ten gerieve van de scheepstimmerlieden en houtkopers en in 1699-1702 daar ter plaatse het Eerste Nieuwewerk (zuidgrens: Westerstraat) aangelegd [114]). Naar de wens van de scheepstimmerlieden, die zich rond de Zalmhaven hadden te vestigen, werd op 23 augustus 1704 door de Staten van Holland octrooi verleend tot *vergroting van de stadsjurisdictie* met voornoemd gebied [115]). Inmiddels was in 1702 besloten om het Coolse gebied bewesten de dwarsdijk (Scheepstimmermanslaan), dat ingenomen werd door wei- en tuinland van vooraanstaande stedelingen, in te dijken. Zo ontstond de Muizenpolder tussen Westzeedijk en Nieuwewerksdijk (de huidige Parklaan), dwarsdijk (Scheepstimmermanslaan) en de dijk die Kievitslaan zou gaan heten; in de achttiende eeuw bebouwd met fraaie buitenhuizen [116]). Het Tweede Nieuwewerk dateert van ca. 1850 en was de indijking van de buitengorzen bezuiden de Westerstraat-Parklaan [117]).

De plaat Feyenoord was in 1591 en 1658 door de stad gekocht met het doel door het aanleggen van strekdammen de waterloop van de rivier in een voor Rotterdam gunstige zin te regelen. In 1714/1722 stond de heer van West-IJsselmonde het heerlijk recht over Feyenoord af aan de stad, die in verband met de bouw van een Pesthuis aldaar meer zeggenschap wens-

te [118]). Van havenaanleg en stedelijke bebouwing op Feyenoord was overigens geen sprake voordat de Rotterdamsche Handels Vereeniging in 1872 Feyenoord in exploitatie had gekregen.

In de stadsstroken langs Rotte en Schie, in de lanengebieden, de uitbreidingen buiten de Oostpoort tot de Plantage en buiten de Schiedamsepoort tot de Kievitslaan, was de bebouwing open, zodat de bevolkingsdruk binnen de vesten er nauwelijks door verminderd was. Integendeel, de bevolkingsgroei bracht met zich mee dat de woondichtheid binnen de stad steeds groter werd. Het gevolg was dat Rotterdam in de achttiende en nog meer in de negentiende eeuw, toen er een verdere bevolkingsaanwas plaats had [119]), tot de dichtstbevolkte steden van ons land is gaan behoren met alle ellende van dien [120]).

Zoals zo vele steden lag Rotterdam te eng binnen zijn grenzen. Rotterdam had wel gronden buiten de stadsjurisdictie in eigendom verworven; ook waren er in de zestiende tot achttiende eeuw diverse ambachtsheerlijkheden aan de stad overgegaan [121]), maar alle pogingen om de jurisdictie te vergroten hadden weinig resultaat gehad: het was vrijwel gebleven bij de kleine uitbreiding buiten de Schiedamsepoort in 1704. Toen ingevolge art. 24 van de Staatsregeling van 1798 de heerlijke rechten waren opgeheven, miste de stad alle publiekrechtelijk gezag buiten haar gebied. Bij decreet van 21 oktober 1811 werd dit gebied evenwel vermeerderd met het grootste deel van het opgeheven ambacht Cool (de rest ging naar Delfshaven) en een deel van het ambacht Kralingen: de buitengronden tot en met de Oude Plantage en van het binnendijkse gebied de gehele Kralingse Voorpolder bewesten de Hoflaan en bezuiden de Oudedijk. In 1814 werd de Kralingse annexatie deels te niet gedaan, toen bepaald werd dat behalve de buitengronden slechts het binnendijkse gebied zou overgaan tot de lijn, waar nu Vlietlaan en Oosteinde lopen [122]). Alle latere Rotterdamse annexaties dateren van na 1870 [123]).

Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw is Rotterdam noodgedwongen binnen de stadsdriehoek en het lanengebied gaan saneren en daarbuiten op grote schaal gaan bouwen. Vooral het plan van de stadsarchitect W. N. Rose van 1858 en het rapport van de directeur van Gemeentewerken G. J. de Jongh van 1883 hebben een nieuw tijdperk ingeluid ten aanzien van de volkshuisvesting [124]); de moderne havenaanleg laten

63. De Oudehaven omstreeks 1560; tekening (ca. 1840) naar Jan Jacob van Leuven.
64. De Binnenvest omstreeks 1590, links de Jan Vettentoren; tekening ca. 1840.

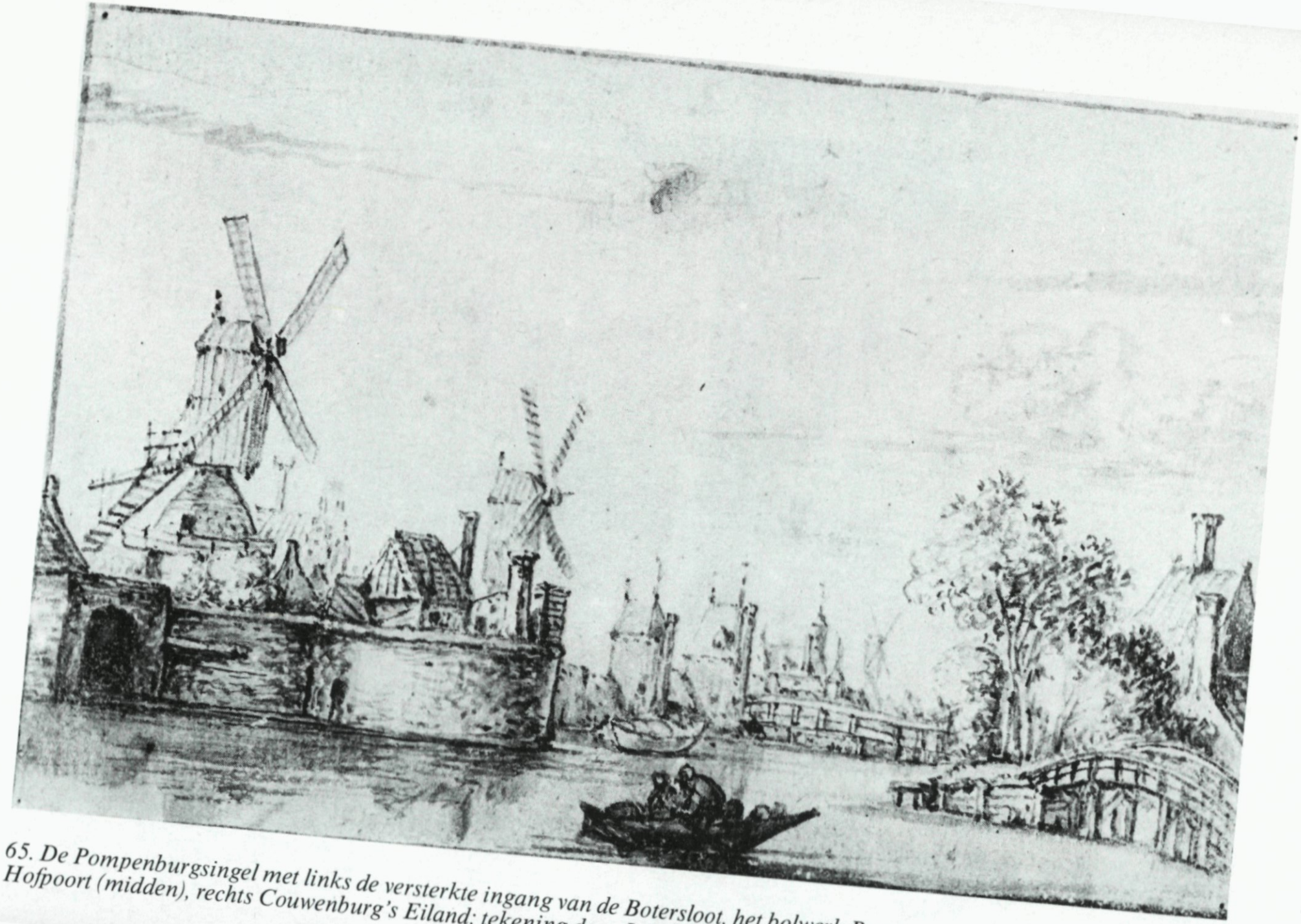

65. De Pompenburgsingel met links de versterkte ingang van de Botersloot, het bolwerk Pompenburg en de vestmuur tot aan de Hofpoort (midden), rechts Couwenburg's Eiland; tekening door J. Ruysdael ca. 1650.

we dan geheel buiten beschouwing.

Toen de middeleeuwse muren, poorten en vesten een sta-in-de-weg geworden waren of hun bestaansrecht verloren hadden, heeft men er korte metten mee gemaakt. Wat er aan muren en vesttorens over was, werd in het eind van de achttiende en in het begin van de negentiende eeuw voor het grootste deel afgebroken [125]); tussen 1827 en 1856 vielen negen van de tien stadspoorten onbarmhartig onder de slopershamer [126]). Alleen de Delftsepoort bleef tot 1940 behouden. De Oostvest werd gedempt in 1885, de Goudsevest in 1897/1904, de Coolvest in 1913/1921 en de Schiedamsevest in 1929/1940 [127]).

Van de twee middeleeuwse sloten is het door de Bokels bewoonde Weena al in 1426 verwoest door Hoekse benden; Bulgersteyn werd tot in de zestiende eeuw bewoond en verviel daarna spoedig [128]).

Het enige middeleeuwse bouwwerk dat de eeuwen trotseerde, is de na de verwoesting van 1940 geheel gerestaureerde Grote of St. Laurenskerk. De bouw ervan nam een aanvang ca. 1412 op de plaats waar voordien een kleinere parochiekerk had gestaan. De kerk was in 1436 voltooid, aan de toren werd in 1449 begonnen; kerk en toren zijn sedert 1461 verenigd en aan het eind van de vijftiende eeuw is het geheel vervolmaakt door de toevoeging van het hoogkoor [129]). Als oudste parochiekerk wordt de kapel beschouwd, die behoorde bij het Gasthuis aan de Middeldam (Hoogstraat), dat in 1329 reeds genoemd wordt [130]). In de veertiende eeuw fungeerde het Gasthuis ook reeds als Stadhuis en als zodanig bleef het intact totdat het in de jaren 1822-1835 werd afgebroken en ter plaatse vervangen door een nieuw Stadhuis van de stadsbouwmeester P. Adams [131]).

Het Hoogheemraadschap van Schieland had zijn eigen Gemeenlandshuis in Rotterdam, 1542-1580 in de Lombardstraat, 1580-1624 aan het Roodezand, 1624-1665 aan de Hoogstraat in het huis van de koopman Johan van der Veeken en sedert 1665 in het bekende door Jacob Lois gebouwde Schielandshuis, tegenwoordige Historisch Museum [132]).

De vijf vijftiende-eeuwse kloosters, twee mannen- en drie vrouwenkloosters, die Rotterdam rijk geweest is, kregen in de zestiende eeuw – voor en na de Reformatie – een andere bestemming (Gasthuis, Latijnse school, Admiraliteitshof, Weeshuis, Pesthuis), maar waren alle reeds lang voor de ramp van 14 mei 1940 verdwenen [133]).

1) Bijdr. gesch. Bisdom Haarlem 54 (1937) blz. 161-240: 'De zoogenaamde Patrona Secundaria van de parochie Hillegersberg'.

2) Bronnen Gesch. Rotterdam IV, no. 91; Van den Bergh, Oorkondenboek II blz. 187, no. 422.

3) Bronnen IV, no. 8; Van den Bergh, Oorkondenboek I blz. 57, no. 89.

4) Bronnen IV, no. 63; Van den Bergh, Oorkondenboek II blz. 84, no. 190. Zie ook Chr. van den Berg in Rotterd. Jaarb. 1938 blz. 131 e.v.: 'Wie had de ambachtsheerlijkheid van Hillegersberg en op welke wijze kwam zij aan Rotterdam?' en jhr. mr. W. A. Beelaerts van Blokland in Ned. Leeuw 1921 blz. 164.

5) Mr. S. Muller Hzn., Over de oudste gesch. van Schieland blz. 8 en idem, De kerkelijke indeeling omstreeks 1550 I blz. 256.

6) T. Vink, De Lekstreek blz. 73 e.v.

7) C. te Lintum, Rotterdam in den loop der eeuwen I blz. 1 e.v.

8) Mr. H. C. Hazewinkel, Gesch. van Rotterdam (oorspronkelijke uitgave) I blz. 24.

9) Idem I blz. 20.

10) Robert Fruin's Verspr. Geschr. VI blz. 31, 32.

11) Zie C. Hoek in Rapport Oudh. Onderzoek Gemeentewerken Rotterdam 3e en 4e kw. 1966: 'Een stad ontstaat' afl. 1 blz. 15.

12) Bronnen IV, nrs. 100, 101; De Fremery, Supplement Oorkondenboek blz. 173, no. 228; Mr. S. Muller Hzn. in Bijdr. en Med. H. G. XXII blz. 209, 231.

13) Mr. S. Muller Hzn, Over de oudste gesch. van Schieland blz. 36.

14) Hoek, a.w. blz. 15.

15) L. J. C. J. van Ravesteyn, Rotterdam tot het einde van de achttiende eeuw blz. 11, 16.

16) Fruin, a.w. blz. 6; dr. T. S. Jansma in Rotterd. Jaarb. 1940 blz. 5: 'De oudste geschiedenis van Rotterdam'; De Fremery, a.w. blz. 262, no. 309.

17) Van Ravesteyn, a.w. blz. 19.

18) Muller, a.w. blz. 28.

19) Bronnen IV, no. 66; De Fremery, a.w. blz. 108, no. 159.

20) Muller, a.w., blz. 29, 47; C. Hoek, Rotterdam en omgeving aan het einde van de Middeleeuwen: kort voor 1240.

21) C. Hoek, Een stad ontstaat blz. 6-8.

22) Te Lintum, a.w. blz. 5.

23) Fruin, a.w. blz. 34, 35, 67, 68; Bronnen IV, no. 148.

24) Bronnen IV, no. 150; Van den Bergh, Oorkondenboek II blz. 490, no. 1059; Scheffer en Obreen, Rotterd. Historiebladen, Bijlagen Kronyk blz. 13, no. 10; Fruin, a.w. blz. 65; Jansma, a.w. blz. 9-14.

25) Bronnen IV, no. 181 (1306 juli 28).

26) H. J. Smit, Het begin van de regeering der Heneg. graven blz. 34.

27) Tijdschr. voor Gesch. 49 (1934) blz. 245.

28) Bronnen IV, no. 239; Scheffer en Obreen, a.w. blz. 32, no. 19.

29) C. Hoek, Rotterdam en omgeving aan het einde van de Middeleeuwen.
30) Muller, a.w. blz. 32.
31) Fruin, a.w. blz. 69.
32) Te Lintum, a.w. blz. 36.
33) Van Ravesteyn, a.w. blz. 20.
34) Jansma, a.w. blz. 13.
35) Hazewinkel, a.w. I blz. 30.
36) Hoek, a.w.
37) Te Lintum, a.w. blz. 29.
38) Van Ravesteyn, a.w. Kaart IV.
39) Idem, blz. 14.
40) Idem, blz. 13; Bronnen IV, no. 449.
41) Fruin, a.w. blz. 12 (noot 2), 71; Van Ravesteyn, a.w. blz. 27.
42) Bronnen IV, no. 493.
43) Van Ravesteyn, a.w. blz. 30, 31.
44) Bronnen IV, no. 354; Van Mieris, Groot Charterboek II blz. 435; Scheffer en Obreen, a.w. blz. 48, no. 39.
45) Bronnen IV, no. 181.
46) Jansma, a.w. blz. 17-22.
47) Bronnen IV, no. 428.
48) Idem, no. 493.
49) Jansma, a.w. blz. 16.
50) Fruin, a.w. blz. 72.
51) Bronnen IV, no. 499; Van Mieris, a.w. II blz. 638; Scheffer en Obreen, a.w. blz. 76, no. 59.
52) Bronnen IV, no. 371; Van Mieris, a.w. II blz. 463; Scheffer en Obreen, a.w. blz. 50, no. 41.
53) Te Lintum, a.w. blz. 39.
54) Fruin, a.w. blz. 70, 71.
55) Dr. E. Wiersum in Gedenkboek 1328-1928 blz. 14.
56) Van Ravesteyn, a.w. blz. 28.
57) Jansma, a.w. blz. 27, 28.
58) Fruin, a.w. blz. 12.
59) Scheffer en Obreen, Rotterd. Historiebladen, Kronyk blz. 70.
60) Dr. H. C. H. Moquette en J. M. Droogendijk, Rotterd. Straatnamen blz. XII, XIII.
61) Muller, a.w. blz. 25 (noot 4).
62) Mr. H. C. Hazewinkel in Rotterd. Jaarb. 1938 blz. 59, 60: 'De Oostvest'.
63) Van Ravesteyn, a.w. blz. 43.
64) Hazewinkel, a.w. blz. 66.
65) C. Hoek in Rotterdam Papers (I) blz. 85: 'Oudheidkundig bodemonderzoek rond de Nieuwe Maas'.
66) Dr. P. J. Meertens, Straatnaamgeving in de Middeleeuwen, Bijdr. en Med. Naamkunde-Commissie Kon. Ned. Ak. van Wetensch. (1953) blz. 20.
67) Bronnen IV, no. 782; Van Mieris, a.w. III blz. 45; Scheffer en Obreen, Rotterd. Historiebladen, Bijlagen Kronyk blz. 124, no. 87.
68) Mr. H. C. Hazewinkel, Gesch. van Rotterdam I blz. 52.
69) Bronnen IV, no. 459; Scheffer en Obreen, Rotterd. Historie-

bladen, Kronyk blz. 56.

70) Bronnen IV, no. 968; Van Mieris, a.w. III blz. 279; Scheffer en Obreen, Rotterd. Historiebladen, Bijlagen Kronyk blz. 158, no. 102; Van Ravesteyn, a.w. blz. 51.

71) Bronnen IV, no. 1072; Van Mieris, a.w. III blz. 360, 408; Scheffer en Obreen, a.w. blz. 183, no. 120.

72) Bronnen IV, no. 1526; Van Mieris, a.w. III blz. 763.

73) Bronnen IV, no. 1863; Van Mieris, IV blz. 210; Moquette-Droogendijk, a.w. blz. XII; Hazewinkel, a.w. I blz. 60; Van Ravesteyn, a.w. blz. 66, 67.

74) Bronnen IV, no. 1951; Van Ravesteyn, a.w. blz. 111.

75) Bronnen IV, no. 1424.

76) Te Lintum, a.w. blz. 75; Van Ravesteyn, a.w. blz. 43; Moquette-Droogendijk, a.w. blz. XII.

77) Bronnen III blz. 9 e.v.

78) Te Lintum, a.w. blz. 75; Van Ravesteyn, a.w. blz. 46.

79) In 1477: 1275 huizen, in 1496 geen 1000 meer (6000 à 7000 inwoners); Van Ravesteyn, a.w. blz. 47; Bronnen II blz. 242, 255, 410, 518 (diverse kronieken).

80) Mr. H. C. Hazewinkel in Rotterd. Jaarb. 1938 blz. 59, 60: 'De Oostvest' (zie noot (62).

81) C. Hoek in Verslag Oudh. Onderzoek Gemeentewerken Rotterdam 1974 blz. 3.

82) Van Ravesteyn, a.w. blz. 46, 47.

83) Te Lintum, a.w. blz. 125; Van Ravesteyn, a.w. blz. 71.

84) Zie voor de plattegronden van Van Deventer en Potter: Mr. B. van 't Hoff in Rotterd. Jaarb. 1966 blz. 148, 149; 'Oude kaarten van Rotterdam en omgeving'.

85) Mr. R. Bijlsma, Rotterdams Welwaren 1550-1650 blz. 4, 5.

86) Mr. H. C. Hazewinkel, Gesch. van Rotterdam I blz. 78; II blz. 8.

87) Van Ravesteyn, a.w. blz. 58.

88) Dr. E. Wiersum, Johan van Oldenbarnevelt als pensionaris van Rotterdam blz. 37, 38.

89) Van Ravesteyn, a.w. blz. 79.

90) Idem, blz. 81; Hazewinkel, a.w. I blz. 190; II blz. 19.

91) Van Ravesteyn, a.w. blz. 81; Hazewinkel, a.w. II blz. 20. Volgens Van Waerschut zijn de eerste huizen aan de Blaak pas gebouwd in 1587 (Bronnen II blz. 274).

92) Van Ravesteyn, a.w. blz. 79; Moquette-Droogendijk, a.w. blz. 90 (Haringvliet).

93) Hazewinkel, a.w. II blz. 25.

94) In Atlas van Stolk, Rotterdam.

95) Van Ravesteyn, a.w. blz. 87.

96) Idem. blz. 91.

97) Te Lintum, a.w. blz. 147.

98) Dr. H. C. H. Moquette in Rotterd. Jaarb. 1924 blz. 105 e.v.: 'De Leuvehaven'.

99) Mr. H. C. Hazewinkel in Rotterd. Jaarb. 1937 blz. 5, 20: 'Feyenoord'.

100) In 1610 verwierf Rotterdam het recht tot uitoefening van de

jurisdictie over Weena. Zie: Inventaris Oud Archief Rotterdam nr. 1537.

101) Van Ravesteyn, a.w. blz. 128.

102) Inventaris Oud Archief Rotterdam nr. 1335.

103) Volkstelling 1622 (zie Dr. J. G. van Dillen in Econ.-Hist. Jaarboek XXI (1940) blz. 178: 'Summiere staat van de in 1622 in de provincie Holland gehouden volkstelling'.

104) G. J. Mentink en A. M. van der Woude, De demografische ontwikkeling te Rotterdam en Cool in de 17e en 18e eeuw blz. 38, 39.

105) Rapport van de Commissie tot de telling en verdeeling van het volk van Holland.

106) Van Ravesteyn, a.w. blz. 53-63, 78-96, 169-174; Mr. H. C. Hazewinkel, Gesch. van Rotterdam II blz. 19-32.

107) Van Ravesteyn, a.w. blz. 109-112, 120-123; Hazewinkel, a.w. II blz. 36-40.

108) Van Ravesteyn, a.w. blz. 123-126; J. Verheul Dzn., De Rotte met de Bleiswijkschemeren; idem, De Rotterdamsche Schie 1340-1940.

109) Van Ravesteyn, a.w. blz. 117; Hazewinkel, a.w. II blz. 36.

110) Moquette-Droogendijk, a.w. blz. XVIII; Van Ravesteyn, a.w. blz. 127-140; Hazewinkel, a.w. II blz. 40-42.

111) Zie de plattegrond van J. Blaeu (1649); de eerste laan in Cool was de Nadorstlaan, genoemd naar de herberg 'De Nadorst'.

112) Moquette-Droogendijk, a.w. blz. 231 (Schoutenstraat).

113) Hazewinkel, a.w. II blz. 46, 47.

114) Idem, II blz. 45, 46.

115) Supplement Perk. Receuil der Priv. van de Stad Rotterdam II blz. 833-835.

116. Mr. R. Mees in Rotterd. Jaarb. 1917 blz. 114-131: 'De Muizenpolder'; Hazewinkel, a.w. II blz. 42, 45.

117) L. J. C. J. van Ravesteyn, Rotterdam in de negentiende eeuw blz. 42-46.

118) Mr. H. C. Hazewinkel in Rotterd. Jaarb. 1937 blz. 38, 39: 'Feyenoord'.

119) Op 1 januari 1851: 86.648 zielen, 1 januari 1876: 132.074 zielen, 1 januari 1901: 332.185 zielen (Verslagen van den toestand der Gemeente); Dr. L. J. Rogier, Rotterdam tegen het midden van de negentiende eeuw blz. 21; Prof. dr. P. J. Bouman en W. H. Bouman, De groei van de grote Werkstad; Drs. R. Waardenburg in Rotterd. Jaarb. 1968 blz. 262 e.v.: 'Rotterdam in de jaren 1880-1900'.

120) L. J. C. J. van Ravesteyn, Rotterdam tot het einde van de achttiende eeuw blz. 203-207; idem, Rotterdam in de negentiende eeuw blz. 5-10, 92-95; Dr. L. J. Rogier, a.w. blz. 24-27; Drs. R. Waardenburg, a.w.

121) Te Lintum, a.w. blz. 152, 153.

122) Jan Nieuwenhuis, Van poort tot poort blz. 10, 11, 43; Portef. Jurisdictie Gemeentearchief Rotterdam en stukken betr. de grensscheiding naar de zijde van Rotterdam (Inv. Archief Gem. Kralingen, no. 332).

123) Jan Nieuwenhuis, a.w.

124) L. J. C. J. van Ravesteyn, Rotterdam in de negentiende eeuw

blz. 106, 165; Dr. L. J. Rogier, Rotterdam in het derde kwart van de negentiende eeuw blz. 25-36; Drs. R. Waardenburg, a.w. blz. 273-278.

125) Van Ravesteyn, a.w. blz. 197; idem, Rotterdam in de twintigste eeuw blz. 85.

126) Zie voor de geschiedenis van de poorten: Moquette-Droogendijk, a.w. blz. 334, waar verwezen wordt naar andere blz.; L. J. C. J. van Ravesteyn, Rotterdam tot het einde van de achttiende eeuw blz. 97-109.

127) L. J. C. J. van Ravesteyn, Rotterdam in de twintigste eeuw blz. 83-88

128) J. G. N. Renaud in Rotterd. Jaarb. 1942 blz. 121 e.v.: 'Oudheidk. onderzoekingen in en om Rotterdam - Weena en Bulgersteyn'.

129) Dr. A. H. L. Hensen, Rotterdam in den loop der eeuwen II 1e stuk blz. 1-22; L. J. C. J. van Ravesteyn, Rotterdam tot het einde van de achttiende eeuw blz. 38, 39; Mr. H. C. Hazewinkel, Gesch. van Rotterdam I blz. 86-89; Jac. Bakker, De Groote of St. Laurenskerk te Rotterdam.

130) Bronnen IV, no. 387. Zie Hensen, a.w. blz. 2, 3; Hazewinkel, a.w. I blz. 87.

131) Dr. E. Wiersum in Rotterd. Jaarb. 1930 blz. 39 e.v.; 'De oude stadhuizen te Rotterdam'; Hazewinkel, a.w. I blz. 89-93.

132) Dr. E. Wiersum, De Gemeenelandshuizen van Schieland.

133) Hensen, a.w. blz. 29-35; Hazewinkel, a.w. I blz. 117-125; Drs. R. A. D. Renting, Rotterdam in de zeventiende en achttiende eeuw.